

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНИ

“Мислення та слово мають бути нерозривними. Людина думає, тому що вона внутрішньо розмовляє. Все в нашій душі має форму, образ; те, що існує, саме тому й супроводжується певним виразом”.

П. Юркевич

Постановка проблеми. В історії української філософії можна виділити три основні етапи: а) філософське мислення періоду Київської Русі – перевага питань, проблем, пов’язаних із сутністю та природою людини, а також філософсько-історичної проблематики; б) епоха Відродження та Реформації, українського бароко (XVII – XVIII ст.) – період національно-культурного відродження та боротьби українського народу за відтворення власної державності. Відбувається переміщення центру уваги філософії на розгляд проблеми “людина – світ”, починає формуватися професійна філософія; в) етап самобутньої національної філософії, який характеризується вирішальною роллю та впливом романтизму, постановкою проблеми “людина – нація” та формування філософії національної ідеї, розвитком професійного філософського знання, тісним зв’язком філософії не лише з релігією, але й із соціально-політичною думкою та наукою. Таким чином, філософія в Україні розвивалася як невід’ємна частина історичної свідомості нашого народу, відображала процеси, що відбувалися у суспільному житті нації. Як особлива форма самоусвідомлення національної культури, філософія в Україні існувала в тісному взаємозв’язку із суспільно-громадською, політичною, науковою, художньою та релігійною думкою. Всупереч несприятливим історичним обставинам, українська освіта, наука та філософія належать до найдавніших: з часів Київської Русі відомі художні твори, літописи тощо, в яких здійснювалось осмислення історії, світу, пошуки сенсу буття. Нитка українського філософського мислення ніколи не переривалася, формуючи духовність народу, нації, особистості.

Утворення Києво-руської держави та запровадження християнства (988 р.) знаменували початок нової епохи в політичному, економічному та культурному житті Русі. Християнська релігія, що стала визначальним джерелом філософсько-світоглядних ідей, докорінно перетворила світобачення

руського народу, змінила стиль його мислення, напрями духовних прагнень. Давньоруська філософія розвивалася в лоні духовно-практичного осмислення світу, що зумовило її орієнтацію на людяність, конкретне, земне та дохідливе православно-християнське навчання життю широких верств населення. Вона намагалася відповісти на головне питання будь-якої філософії: як людині жити в цьому світі?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У філософії цього періоду робляться спроби **пізнавальної діяльності**. Насамперед вона спрямована до Бога, а вже потім до світу та людини, які створені, живуть і мислять завдяки провидінню Бога. Високий статус надавався розумові, раціональному осмисленню буття. Важлива роль відводилася істині та правді. Істину створив Бог, а оскільки він один, єдина й істина, яка не існує поза християнством. Світ існує в істині, живе за її законами, і збагнути її можна лише через Бога. **Усе, що йде від Бога, є істиною.** Тобто істина розуміється як онтологічна, об’єктивно існуюча релігія, як сама дійсність, у якій сукупною й абсолютною істиною є Бог як найвища духовна цінність.

Специфічною рисою філософського світогляду того часу було не пряме, а **символічне тлумачення дійсності**. Наприклад, розуміння світу за допомогою притчі, яка образно і наочно представляла те, що необхідно зрозуміти. Своєрідною рисою мислення було бачення дійсності через наочні образи, за допомогою яких пояснювалися складні для розуміння ідеї, догмати та явища.

Онтологічна позиція визначалася догматом про створення світу Богом, а звідси впливало, що всі природні процеси перебувають у залежному від Бога стані. Він – джерело доцільності та впорядкованості природи. Світ природний, земний залежить від надприродного, надчуттєвого, тому сенс буття полягав не в осмисленні світу, а в тому, як урятуватися в ньому. Натурфілософські уявлення базувалися на християнській картині світу.

Мета статті. Дослідити:

1. Київська Русь: формування української філософії.
2. Полемісти. Братства. Києво-Могилянська академія.
3. Григорій Сковорода.
4. Українська академічна філософія.
5. Світогляд українського романтизму.
6. Розвиток української філософії в XIX – XX ст.

Виклад основного матеріалу. У поглядах на людину вітчизняні мислителі сходяться, розуміючи її як істоту багатомірну, як “храм”, де присутній Бог; *призначення людини вбачають у служінні Богові. Людина – це богообразний посередник між Богом і світом. Здатність мислити єднає її з Богом, а наявність тіла – з матерією. Кожна людина може обрати два шляхи – життя та смерті. Шлях життя – це шлях звільнення від смерті, покори Богу, виконання всіх настанов віросповідання, він адекватний спасінню людини. Шлях смерті – це шлях гріха, гордошів, непокори, що веде до довічних страждань.*

Моральні настанови засуджували гордість, заздрість, злість, лицемірство, пияцтво, жадобу, обмову та ін. Пропагувалися не лише християнські заповіді, але й такі форми загальнолюдського спілкування, як дружба, шанування старших і батьків, правда та ширість. *Домінування цих категорій створило той духовний стрижень, який пронизує вітчизняний менталітет і нині.*

Філософська думка Київської Русі як живе історичне явище мала свій образ, свій духовний досвід, відтворювала дух своєї епохи. І хоча вона недосконало досліджена, в ній можна виділити такі принципи, ідеї й особливості: загальне спрямування на розв’язання актуальних питань суспільного буття; обґрунтування духовно-практичної форми освоєння світу; увага до проблем людини, пізнання, смислотворчої проблематики; вірність їх і дотримання канонам і традиціям православної віри; у сфері соціальних і моральних стосунків переважання загальнолюдських ідеалів добра та краси, мужності, вірності, чесності, ширості, простоти.

Унаслідок специфічних соціально-економічних умов у XVI ст. в Україні почали поширюватись ідеї гуманізму, у розвитку якого можна виділити три періоди. *Перший* – (приблизно до середини XVI ст.) типологічно схожий із раннім італійським, у центрі його перебувають соціально-політична тематика, питання етики й естетики. *У другому* – (з другої половини XVI – до початку XVII ст.) активно формується історична самосвідомість українського народу, розвивається ідеал гуманістичного патріотизму. *У третьому* –

(друга третина XVII – початок XVIII ст.) розробляється комплекс гуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними. Причиною поширення ідей гуманізму в першій половині XVI ст. став соціально-економічний прогрес, зумовлений початком розвитку простого товарного виробництва, зростанням кількості міст, у яких розквітала культура й освіта. Фундаторами гуманістичної культури в Україні XV – XVI ст. були *Юрій Дрогобич, Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового міста, Станіслав Оріховський-Роксолан* [3].

Значну роль у діяльності полемістів відіграв **Острозький культурно-освітній центр**, заснований у м. Острог в 1576 р. князем **К. Острозьким**. Острозький культурно-освітній центр сприяв розвитку гуманістичної атмосфери. Діячі центру усвідомлювали значення рідної мови як запоруки чистоти православної віри та самозбереження українського народу від окатоличення та колонізації. Острозький культурно-освітній центр був єдиний у своєму роді. У ньому сфокусувався цілісний процес розвитку духовності в Україні. Крім обґрунтування православного вчення, утвердження філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

*Поширенню філософської та духовної культури сприяла творчість українських полемістів XVI – XVII ст., тісно пов’язана з діяльністю братств, які виникають у цей час в багатьох містах України (Львівське братство, створене в 80-ті роки XVI ст., Київське – 1615 р., Луцьке – 1617 р., а також Острозьке, Галицьке, Рогатинське, Кам’янець-Подільське, Вінницьке та ін.). Братства та братські школи при них були головними осередками опору культурно-релігійній агресії Польщі. Саме з братствами та братськими школами пов’язана діяльність полемістів, які захищали позиції українського православ’я. Найбільш відомий серед полемістів – **Іван Вишенський** (бл. 1550 – бл. 1620 рр.). У центрі його уваги – людина, але людина “духовна”, адже лише через дух можливе безпосереднє спілкування людини з Богом. Проте раціоналістичне осягнення божественного буття розумом неможливе (розум здатний схопити лише негативні визначення Бога – те, чим Бог не є). *Справжня визначеність Бога охоплюється винятково містичним, ірраціональним осяганням душі.* Якщо розум не виявляє претензій на роль єдиного засобу пізнання, то може бути натхненним “євангельським розумом”, щоб стати “підготовчим щаблем” на шляху до істини.*

Завдяки самопізнанню людина стає спроможною подолати свою земну форму й увійти у внутрішній духовний контакт із вищим буттям.

На базі **Київського братства**, яке почало відігравати роль у братському русі, в 1631 р. виникає **Києво-Могилянський колегіум**, а згодом (з 1701 р.) Києво-Могилянська академія, яка насправді стала першим вищим навчальним закладом на східному, слов'янському терені. Навчальна програма колегіуму будувалася за класичною схемою середньовічного західноєвропейського університету: вивчалися “сім вільних наук” – трівіум (граматика, поетика, риторика) та квадріум (арифметика, геометрія, філософія, музика). Перші чотири роки приділялися загальноосвітній підготовці, один рік – на риторику та поетику, наступні два роки – на філософію, останні чотири – на теологію.

Програма з філософії передбачала знайомство з творами східних отців церкви, філософськими ідеями античності, західної патристики, схоластики, ідеями Відродження, Реформації, Ранняго Просвітництва та ін. У Київському колегіумі працювали такі видатні українські мислителі, як **Іов Борецький**, **Касіян Сакович**, **Єлисей Плетенецький**, **Петро Могила** – організатор колегіуму. Серед професорів Києво-Могилянського колегіуму були відомі вчені, філософи та письменники – **Феофан Прокопович**, **Інокентій Гізель**, **Іоанкії Галятовський**, **Стефан Яворський**, який реорганізував греко-латинську школу в Москві на Слов'яно-греко-латинську академію, **Георгій Кониський**.

Філософія Києво-Могилянської академії була по суті першим етапом у розвитку професійної філософії в Україні. Вона підпорядковувалася примату теології, розглядалася переважно як помічник у справах віри. Проте не слід недооцінювати її значення у створенні власного інформаційного поля, необхідного для майбутнього розвитку філософського мислення. Філософія в академії розумілася як система дисциплін (або всіх наук), покликаних віднайти, причини існування речей, даних людині Богом, а також як умова дослідження життя та формування доброчинності. *Істина ототожнювалася з вищим буттям, тобто з Богом, якого називали спінозівським терміном “натура натуранс” (“творящою природою”). Переконані в раціональності світу вчені академії шукали істину шляхом дослідження наслідків Божої діяльності “натури натурата” (“створеної природи”).*

Григорій Савич Сковорода (1722 – 1794 рр.) – один із найвидатніших представників історії української філософії. Одержавши в академії добре знання мов, античної та світової культури, Сковорода обрав свій напрям і спосіб філософствування, які не знаходились у руслі науки про зовнішній світ і суспільну діяльність, а мали на меті моральне вдосконалення та духовний поступ людської особистості, її власний вільний вибір, виховання волі. Тому формою викладу етико-антропософського вчення Сковороди був не академічний трактат, а байки, вірші, притчі, діалоги.

Помер Сковорода в маєтку одного зі своїх друзів у с. Іванівці (нині – Сковородинівка) поблизу Харкова 9 листопада 1794 р., залишивши після себе, крім рукописів, легенди та перекази. Розповідали, що він пішки пройшов усю Європу, ніби втік із власного вінчання, ніби мав дар пророцтва та ін. *На могилі філософа викарбувано: “Світ ловив мене, та не спіймав”.*

Визначаючи предмет філософії, Сковорода вважає, що вона – саме життя. *Філософствувати – значить “перебувати на самоті із собою”, на самопізнання слід спрямувати людське життя.* Як власну матір можна знайти вдома, так і своє щастя людина здобуває в собі. *Мета людського життя – це “внутрішній світ”, “радість серця”, “міцність душі”, “веселість серця”.* Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом і для філософів [7].

Причина людських страждань – у “неправдивому розумінні” сутності речей. Зовнішній світ – “швидкоплинна річка”, тому гонитва за його благами – безглузда. Любов до зовнішності робить з людини раба, оскільки видимість засліплює, веде в темряву помилок. А істинне пізнання проникає в незмінну сутність речей, тому воно може стати основою справжнього щастя.

Для людини є два способи життя: “світський” – згубний та “божий” – спасенний, праведний. Останній є умовою знаходження “правильного” погляду, подолання гріха, зречення злої волі. Це не шлях розуму та розуміння, а шлях віри та любові до Бога. *Найвища мудрість для Сковороди – “філософствувати в Христі”, оскільки Христос та істина – тотожні.* Жити в істині означає жити в Христі.

Реальність Сковорода розуміє не як моністичне (ідеальне чи матеріальне) буття, а як гармонійну взаємодію трьох світів: макрокосмосу, мікрокосмосу, символічного світу або Біблії. Божествене життя “пронизує”

кожен із трьох світів, становить собою їх творчу основу, справжню “натуру”. *Макрокосм* – великий світ, у якому “живе все порожнє”. *Мікрокосм* – світ людини, “світик, світочок”, але глибиною він не поступається великому світові, а в певному розумінні навіть його охоплює. Кожен із трьох світів – єдність двох “натур”: “видимої”, “зовнішньої”, “тіньової” та “невидимої”, “внутрішньої”, “світлої”.

Гармонія великого світу (макрокосму) та людини (мікрокосму) не встановлюється сама собою, автоматично, а своїм ґрунтом має творчу життєву ініціативу людини. Можливих (і різних) способів гармонізації людини із світом багато, і кожен має віднайти відповідний (“сродний”) своїй неповторності й унікальності спосіб життя у світі. Але ці способи репрезентовані людині символічно. Тобто між макрокосмом і мікрокосмом існує посередник, третій світ, **світ символів – Біблія**. Тут також вирізняються дві “натури” – “видима” (предметна образність символу) та “невидима” (смысл, розшифрування “сенсу символу”). Біблія як третій світ є справжнім, реальним Словом Божим і втіленням Бога. Сама Біблія стає істотою божого порядку. **Сковорода** вказує, що Біблія є Бог.

“Розшифрування” символіки третього світу має на меті знайти відповідний (“сродний”) спосіб діяльності. “Сродна” або “споріднена” праця є однією з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації дійсно людського способу життєдіяльності, самоствердження особи. Праця за покликанням, яка відповідає пізнаній внутрішній природі, потребам і вродженим схильностям людини, є найвищою насолодою і справжнім щастям. “Несродна” (“неспоріднена”) праця є основним джерелом усіх суспільних бід.

Етичні погляди Сковороди базуються також на самопізнанні, остаточна мета якого – “*мистецтво життя*”. Людина може знайти щастя через самопізнання. Для цього потрібно “жити за натурою”, не спотворювати природне, задовольнятися малим. Найвищим усвідомленням цього є “вдячність” як певний ціннісний рівень людського буття, що поширюється на Бога, батьків, благодійників. Смыслова послідовність така: вдячність – благочестивість – самозадоволення. *Завдання виховання – зберегти здоров’я та навчити вдячності*.

Досконалість людини, ґрунтуючись на “мистецтві життя”, переборює вульгарну прив’язаність до предметного світу та дає можливість відчути різноманітність і багатство буття, розкрити вічну загальнолюдську основу власного буття.

Г.С. Сковорода – засновник класичної української філософії. Водночас він вплинув на формування філософської думки в Росії. Більшість російських істориків філософії (**О.І. Введенський, В.Ф. Ерн, Е.Л. Радлов, М.О. Лосський**) прямо називають Сковороду “родоначальником російської філософії”. Велич Г.С. Сковороди полягає і в тому, що він поєднав у собі філософа, мудреця, вчителя життя з філософським способом життя. Філософія у її найглибшій сутності не лише світобачення, але й світовідношення.

Українська філософія в XIX ст. розвивається на кафедрах академічних світських і духовних закладів. Філософствування в той час було під контролем православної церкви. У 1817 р. міністерство народної освіти з’єднується з духовним відомством, припиняє своє існування Києво-Могилянська академія, в приміщенні якої відкривається Київська духовна академія.

Незважаючи на заборони та стримування, філософія торувала собі дорогу, чому сприяло відкриття нових навчальних закладів. У 1805 р. відкривається Харківський університет. Того ж року в Кременці створюється Волинський ліцей, а в 1817 р. в Одесі – Рішельєвський ліцей (перетворений у 1865 р. у Новоросійський університет). У 1820 р. в Ніжині відкривається Ніжинський ліцей.

У 1834 р. на базі переведеного до Києва з Кременця Волинського ліцею створюється Київський університет святого Володимира. У них починають поширюватися та осмислюватися нові ідеї західноєвропейської філософії, зокрема німецької, що водночас ламало старі традиції та типи філософствування. Перевага надавалася **Канту, Фіхте**, особливо **Шеллінгу**, чії ідеї більше відповідали романтично-екзистенціальному змісту українського менталітету.

Важливим осередком поширення філософії став Харківський університет. Його перший ректор **І.С. Рижський** працював у галузі логіки та лінгвістики, опублікував переклади праць **Дідро, Гольбаха, Монтеск’є** та інших французьких енциклопедистів. Основою його поглядів стало критичне переосмислення праць **Х. Вольфа**. В онтології та гносеології Рижський відстоював первинність матеріального світу щодо людської свідомості, виступав проти вроджених ідей. Відчуття дають нам знання зовнішніх властивостей буття, а у внутрішні причини сутності предмета проникає розум. Природа у своїй різноманітності – книга, з якої людина черпає свої знання, збагачуючи розум і вдосконалюючи досвід. І. Рижський висловлював цікаві думки про

виникнення та розвиток мови, її залежність від рівня розвитку науки, літератури, філософії, специфічних особливостей кожного народу.

Першим професором філософії Харківського університету став німецький філософ **І.Б. Шад**. У його поглядах на природу переважає пантеїстична тенденція, особливо при розгляді єдності всіх її сфер. У гносеологічних поглядах Шад критично ставиться до кантіанства, бо воно веде до антиномій, у яких протилежності доходять до взаємовиключення, тоді як вони мають існувати в єдності. *Не критичний розум, а лише один розум може допомогти в пізнанні, оскільки виявляє себе в різних функціях (у практичній і теоретичній), між якими не існує ніякої протилежності.*

Людина, вважає І. Шад, під час свого розвитку проходить три етапи: тваринний, юридичний, моральний. Переходи відбуваються завдяки соціальному середовищу. Критично сприймаючи договірну теорію держави, філософ відстоював ідею природного права, виводив походження держави та права з розуму людини. *Вищий закон суспільства – закон абсолютної свободи, зміст якого полягає у тому, що володіння свободою означає панування над собою та може спонукати до таких дій, до яких не зможуть примусити зовнішні сили.*

Філософія **Г.В.Ф. Гегеля** в Україні була представлена головним чином професорами Київського університету **Орестом Новицьким** (1806 – 1884 рр.) і **Сильвестром Гогоцьким** (1813 – 1889 рр.).

О. Новицький вважає, що філософія вимагає незмінного, суттєвого, а суттєве відображається в ідеях; філософія вимагає необхідного, нескінченного, а воно теж відображається в ідеях. *Тому світ ідей – “батьківщина філософії”.* У питанні про корисність філософії Новицький займає позицію, згідно з якою корисне має сенс лише тоді, коли воно спрямоване на досягнення вищих духовних цінностей, оскільки *людина живе не лише задля того, щоб працювати, а працює, щоб жити по-справжньому, досягати істинних цілей свого життя.* Шлях до ідеї правди, сповідання її веде до формування філософії, філософського мислення, яке завжди має бути вільним, надавати людині силу духу.

Виходячи з такого розуміння суті філософії, її завдань, Новицький ставив питання про співвідношення віри і знання, філософії та релігії, їх зв'язок він вбачав у спільності об'єктів (світ, Бог), відмінність – у способі сприйняття світу, формах знання на рівні достовірності. У розвитку філософської думки Новицький виділяє три фази:

на першій – філософія розвивається в межах релігії, на другій – філософія відокремлюється від релігії, на третій – знову повертається до релігії, намагається примиритися з нею, пізнати розумом те, що релігія визнає серцем.

У руслі ідеї європоцентризму О. Новицький поділяє історію на два періоди: *язичеський і християнський, а звідси виводить і два періоди розвитку філософії: давньоязичеський (епоха безпосереднього знання) та християнський (епоха опосередкованого знання).* Отже, поступальний хід філософії загалом збігається з прогресивним розвитком основних подій всесвітньої історії, що дозволяє припустити можливість збігу філософських учень з відповідними періодами розвитку людства, де сама філософія постає живим організмом, який постійно змінюється.

С. Гогоцький створив багато визначних праць з історії філософії, послідовно проводячи ідею історизму. Виникнення філософії пов'язував із активністю свідомості. Філософія, стверджує Гогоцький, перебуває у стані постійного розвитку, якому властива послідовність, поступовість змін, спрямованість та здійснення певного родового життя. Історія філософії відображає і дає значно більше, ніж історія людського життя, а саме – розуміння суттєвих особливостей внутрішнього життя свідомої істоти, керуючись при цьому ідеєю розвитку, властивою духові.

Проблему співвідношення філософії та релігії Гогоцький вирішує з позиції *концепції двох істин (віри та розуму).* Релігійні твори ґрунтуються на вірі та відвертості, що є опорою для життя самого розуму, тоді як філософські твори цілком присвячуються дослідженням і пошукам основ зовнішнього переконання в самій натурі душевного життя та в законах мислення.

С. Гогоцький вважає, що мислення як свідоме роздумування, що враховує відмінність і єдність уявлень і понять, спирається на розвиток освіти, культури, науки. *Вся історія філософії є зображенням різноманітних напрямів, які пройшли від перших просвітлень самостійного мислення та прагнення до знання нашого часу.* Історія філософії поділяється на періоди: перший – від іонійських шкіл до неоплатонізму та другий – з XVII ст. до ідеалізму в Німеччині, який продовжує сам Гогоцький.

У теорії пізнання С. Гогоцький виділяє три основні етапи пізнавальної діяльності: чуттєву свідомість, діяльність яви та мислення. Кожний етап пов'язаний з іншим. *Істина – це гармонія мислення та буття, а її критерієм є узгодженість внутрішнього життя, одухотвореного релігією.*

Найвизначнішим українським філософом XIX століття є **Памфіл Данилович Юркевич** (1827 – 1874 рр.), автор своєрідної концепції “філософії серця”. Центральною проблемою, яка охоплює всю творчість Юркевича, є проблема людини. Основне поняття, яке несе як гносеологічне, так і онтологічне навантаження, є *поняття ідеї*. *Істинна сутність предмета пізнається не в спогляданні, не в понятті про нього, а в його ідеї. Без допущення ідеї неможливо розкрити сутність самої людини, досягнути сенс її буття* [12].

Реальність, за Юркевичем, складається з трьох сфер: “*ноуменального світу*”, ідеального царства “*вічної-правди*” (як світ ідей **Платона**); “*реального світу*”, як царства розумних істот; “*феноменального світу*” примарного існування тілесності. *Взаємодія цих трьох світів становить гармонію цілого світу (у його розмаїтті)*, проте гармонійна взаємодія світів не означає їх повної “прозорості”. Розум, оперуючи ідеями, пізнає буття розумних істот, але будучи сферою зального, принципово не може вичерпати індивідуальне. *Спроможний відповісти на запитання, що є розумні істоти, розум не може відповісти, хто вони є*.

На це запитання відповідає “*філософія серця*”, яка є цілісною філософсько-антропологічною концепцією. У ній пропонується оригінальний та нетиповий для епохи погляд на людину як на конкретну індивідуальність. *Серце – це скарбник і носій усіх тілесних сил людини; центр душевного та духовного життя людини; центр усіх пізнавальних дій душі; центр морального життя людини*. Саме в “серці” людини міститься основа того, що властиве її уявленню, чуттям і вчинкам особливості, виражає душу саме цієї, а не іншої людини, і набуває особистісного спрямування, стаючи проявами не загальної духовної істоти, а живої, конкретної людини.

Для розуміння суті “філософії серця” **П. Юркевич** робить два принципово важливі висновки: 1) “серце” може виражати, знаходити та розуміти такі душевні стани, які за своєю ніжністю, духовністю та життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму; 2) поняття і абстрактне знання розуму відкривається або дає себе відчувати та помічати не в голові, а в “серці”; у цю глибину воно мусить проникнути, щоб стати діяльною силою та рушієм нашого духовного життя. Інакше кажучи, закон для душевної діяльності не покладається силою розуму як його витвір, а належить людині як готовий, незмінний, Богом установлений порядок морально-духовного життя людини та людства [12].

З 1861 р. Юркевич очолює кафедру філософії в Московському університеті, а в 1869 – 1873 рр. обіймає посаду декана історико-філологічного факультету. Його вчення справило великий вплив на становлення філософії **В.С. Соловйова** й історика **В. О. Ключевського**, інших російських мислителів кінця XIX – початку XX ст.

Український романтизм починається з творчості **І. Котляревського**, світогляд якого набував глибокого філософського змісту в утвердженні духовних сил народу, життєлюбства, оптимізму, мужності, справжнього сенсу людського існування. Ідеї романтизму та народності стають вихідними у творчості представників харківського осередку літератури **П. Гулака-Артемівського** та **Г. Квітки-Основ'яненка**. У поезії українських народних звичаїв вони вбачають “народну душу”, народну правду, а народ вважають творцем і провідником культури.

Важливе місце серед українських романтиків належить **М. Максимовичу** (1804 – 1873 рр.). Працюючи в галузі мовознавства, фольклору, етнографії, історії, археології, він виходить на теоретичне узагальнення цих наук з позиції новітніх філософських учень. У своїх збірках народних пісень М. Максимович доводить, що вони є найвищим типом мистецтва, яке має бути зразком для письменства. Український народ є носієм і володарем мистецтва, яке перебуває на одному рівні з найкращими проявами народної культури Європи.

З основними принципами світогляду романтизму пов'язані пошуки шляхів національного самоусвідомлення українського народу Галичини провідним діячем “Руської трійці” **Маркіяном Шашкевичем**. Він намагався об'єднати філософські засади естетики романтизму державних народів за принципами бездержавних, яким був український народ. На перше місце у своїй творчості Шашкевич ставив мову, вважаючи її найважливішою зовнішньою та внутрішньою ознакою національної самобутності. Заглиблюючись у проблеми, пов'язані з творчістю, М. Шашкевич наголошував на ідеальному та ірраціональному її змісті, не забуваючи про велике значення людського інтелекту як вольового та пізнавального фактора. Він закликав вірити в етичний розум, сильний і високий, оповитий вічною добротою, виплеканий красою природи, приручений чистим серцем.

Романтичне світорозуміння властиве і **М.В. Гоголю**, який своїми засобами та формами літературно-культурної творчості спрямував розвиток української та російської писемності

новим шляхом. У Гоголя буття розкривається поступово, не спрощено, не однозначно, у нескінченності вимірів. Задля розкриття багатовимірності світу він вводить новий набір архетипів, міфів мовних понять-образів. Мета творчості – оживлення душі, а цього можна досягти не розумом волею, а чуттям. Як й іншим романтикам, Гоголю властива закоханість у природу, її обоження, злиття з нею, використання її символів, пошуки абсолютної цінності у світі. Призначення людини, вважає він, полягає в тому, щоб приносити у світ гармонію, добро, красу, працювати над вічним, найдорожчим для нас і завдяки тому знайти своє місце у світі.

Не знаходячи в реальності умов удосконалення людини в недосконалих формах дійсності, у пошуках правди та добра, Гоголь звертається до Бога. У ньому він бачає світ почуттів, розуму, правди, світ, який несе з собою гармонію і закон, творить усе прекрасне. Гоголь закликає жити для любові, оскільки сама людина є витвором любові Божої до неї.

Синтез ідей романтизму та народності в єдності літературного, соціально-політичного та національно-визвольного аспектів знайшов своє відображення в творчості діячів **Кирило-Мефодіївського Братства**, яке існувало з 1845 до 1847 рр. Програмним документом братства стали написані професором Київського університету **М. Костомаровим** (1817 – 1885 рр.) “Книга буття українського народу” (або “Закон божий”) і “Статут слов’янського товариства”. “Книга буття” написана в стилі євангельських пророцтв, перейнятих ідеями месіанства, при цьому ідеї романтизму та народності теж збережені. Український народ Костомаров характеризує як індивідуальність із притаманними йому такими рисами, як схильність до ідеалізму, глибока релігійність, демократизм, замилювання свободою, небажання сильної влади. Все своє життя Костомаров обстоював самотність українського народу, його право на гідне існування, розвиток національної культури, рідної мови.

Важливу роль у цьому відводив освіті, науці. Розв’язання національного питання Костомаров вбачав у децентралізації Російської імперії, у становленні федеративних засад у взаємостосунках народів Росії. Авторитаризмові протиставлялася єдність і спільність народів у федеративно-демократичній організації суспільства, принцип рівності всіх класів і злиття народу в єдине ціле.

Важлива роль у діяльності братства належала **П. Кулішу**. Він добре знав західноєвропейську філософію, соціальні вчення, але його емоційній, імпульсивній натурі більше імпонувала

романтична традиція, хоча в цьому він не до кінця послідовний.

У громадському житті, вважав Куліш, домінуюча роль належить ідейним духовним факторам. *Ідеї безсмертні, як безсмертна душа людини, в глибині якої (серці) концентруються всі переживання, помисли, надії, пророка сила.* Між серцем людини і всім навколишнім точиться постійна боротьба (боротьба поверхні та глибини душевної). Тому потрібно прислухатися до живого голосу народу, відкинути все зовнішнє, вороже, шкідливе, наслідувати історичну ідею – слово Боже, відображення якого є народний ідеал. *Зв’язавши історичну ідею та слово Боже, Куліш романтизує минуле. Він не цікавиться сучасним, оскільки минуле існує як скарб. Він шукає його в народній творчості, поезії, вважаючи, що поезія є первісною щодо історії та філософії. Романтизуючи минуле, Куліш закликає повернутися до його ідеалів.*

Зі світовою славою **Т.Г. Шевченка** (1814 – 1861 рр.) пов’язана величезна кількість багатогранних досліджень його творчості. Сутність його поезії становить переважно романтизм, який органічно зростається з традиціями народної творчості. Характеризуючи світогляд Шевченка, **Д. Чижевський** називає його “антропоцентричним”, *сутність якого полягає у зведенні людини до центру всього буття, всього світу, як природи, так і історії, всіх сфер людської культури.* При цьому саме природа, вважав він, відгукується на життя людського серця, говорить з людиною, озивається до неї, підслуховує її, сумує, хвалить Бога, плаче, сміється – все це залежить від того, що переживає людина, яка завжди залишається в центрі образу історії, історичної події [11]. Особливістю його світогляду, на думку дослідника **Г. Грабовича**, є відчуття самого себе, власної долі та болю, свого “Я”, чітко структурованих через інтенсивний автобіографізм самого митця як поета, носія Слова. *Шевченко став великим поетом, генієм, пророком тому, що зробив драмою свого життя духовні колізії свого часу, а патріотизм – мірою справжньої любові до людини.* Звернувшись до минулого в ідеалах народної традиції, він знайшов мотиви, співзвучні ідеалам суспільної справедливості, свободи та менталітету, протесту проти політичного гніту й усякого зазіхання на свободу та гідність людини, людської особистості.

Романтизм, сприяючи пробудженню української національної самосвідомості, вплинув на творчість таких українських діячів культури,

як **В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Потебня**, а згодом – **Л. Українка, В. Винниченко, В. Липинський, І. Огієнко**. Знайшовши для себе сприятливий ґрунт в Україні, переломлюючись через специфічні особливості її соціокультурного буття, *романтизм сприяє становленню нової української літератури, пробудженню національної самосвідомості, виявленню національної ідентичності, виробленню історіософських, соціально-політичних філософських ідей.*

У другій половині XIX ст. набуває поширення **позитивізм**, найвідомішим представником якого був **В.В. Лесевич**. Він вважає, що позитивізм є таким світоглядом, який складається із сукупності позитивного знання. Ставши прихильником емпіріокритицизму, *Лесевич говорить про філософію як загальне знання. Вона не передує, як раніше, окремим наукам, не передбачає їхніх істин, а, проникаючи в усі окремі дисципліни, є завершенням знання цих наук.* Тобто емпіріокритицизм – це відновлення філософії на основі позитивного знання. Через це відпала потреба в з'ясуванні особливого предмету та методу філософії, а також межі, яка відділяє її від науки.

Представник персоналізму **О. О. Козлов** вважав, що *вихід із духовної кризи суспільства можна знайти лише в галузі філософії.* Предметом філософського пізнання завжди може бути лише один світ, а філософія є наукою про світ як суще.

Визначаючи специфіку предмета філософського дослідження, Козлов пропонує один із варіантів персоналізму – **панпсихізм**. *В основу концепції покладено ідею духовної субстанції, яку людина усвідомлює у своєму внутрішньому “Я”.* Навколишній світ – це сукупність станів свідомості суб'єкта, який пізнає. Єдність цих станів здійснюється в самому суб'єкті.

Інший варіант персоналізму розробляв професор Київського університету **О.М. Гіляров**. Вихідною для Гілярова є теза про те, що у світі немає нічого мертвого, Всесвіт – живий організм. Сутність його теорії, яку він називає *синехологічним* (грец. – “той, що зв'язує”) *спірітуалізмом, зводиться до того, що дух розглядається у вигляді системи, яка містить із самого початку і множинність, і єдність, що зв'язує її.* Тобто вся різноманітність навколишньої дійсності від початку закладена в природі духу.

О. М. Гіляров висуває положення, що в основі світу лежить свідомість, яка ніколи не виникає, а існує вічно. Вона – джерело самої себе. Існує

лише те, що покладається свідомістю й усвідомлюється. Саме поняття буття є визначенням свідомості. Кожна свідомість в уяві містить Всесвіт, оскільки може його усвідомити, кожний атом є носієм всесвітньої свідомості, оскільки є частиною матеріальної системи, яка містить цю свідомість. Звідси висновок, що рослини, планети, Всесвіт в цілому мають душу.

Індивідуальна свідомість залежить від інших свідомостей. Оскільки ми можемо вийти за межі свідомості, ми неминуче маємо визнати існування якоїсь загальної свідомості, що зумовлює і зовнішню природу, і внутрішній світ кожного з нас. Лише цій свідомості притаманна безумовна свобода, а отже, першоосновою є загальна свідомість, а всі одиничні свідомості з усім їхнім змістом є її породженням.

З критикою обмеженості концепції **Козлова** та **Гілярова** виступив їх сучасник професор Київського університету **Г.І. Челпанов**, який довів, що вихідний принцип панпсихізму (свідомість творить матерію) міг би бути правильним лише в тому разі, якби матерія була лише нашим уявленням. *Насправді ж матерія є децю більшим, ніж наше уявлення.* Виходячи з визнання принципової різниці між явищами фізичними та психологічними, оскільки між ними відсутній причинний зв'язок, Челпанов робить висновок, що матерія не може породжувати психічні явища. *Фізичні та психічні процеси існують паралельно, вони різняться не лише за своєю природою, але й за способом пізнання.* Світ психічного пізнається за допомогою методу спостереження (*внутрішнього досвіду*), для пізнання світу фізичного існує метод зовнішнього спостереження (*зовнішній досвід*). *Перший метод – суб'єктивний, другий – об'єктивний.*

Прихильник **І. Канта** **Г. Челпанов** вважає його заслугою розроблення теорії пізнання, яка є центральною проблемою філософії. Об'єктивна основа пізнання в гносеологічній концепції Г. Челпанова – це кантівська “річ у собі”. Ми не маємо доказів можливості пізнання, проте в нас є переконаність у такій можливості, ми не можемо довести закону причинності, але ми впевнені, що в природі існує порядок і закономірність, тому наша наука ґрунтується на вірі. Вона виходить із положень, які не мають логічного характеру. Г. Челпанов наполягає на тому, що віра не заперечує знання, вони тотожні щодо досягнення істини, оскільки і те й інше викликає в нас впевненість в існуванні певної реальності. Завдання знання полягає в тому, щоб розкрити та пояснити те, що виступає предметом віри.

Потреба в подоланні класичного раціоналізму та необхідність поставити в центр філософських досліджень людину зумовила тенденцію *психологізації філософії*, яка найяскравіше проявилася в творчості професора Новоросійського університету **М.Я. Грота**. Філософія можлива, але не як наука про світ загалом, а як особиста філософія, особистий синтез, що задовольняє суб'єктивні потреби людського розуму. Філософія не покликана відкривати суспільству істину, а лише зображати перед ним внутрішній світ людської свідомості з її найвищими потребами, прагненнями та ідеалами. *У сфері філософії людина може задовольнити вимоги своєї внутрішньої, особистої природи. Кінцева мета філософії – привести духовне життя людини до повної гармонії, примирити ворогуючі думки, почуття та волі, її завдання – виробити загальний світогляд.*

У процесі розроблення своєї теорії Грот робить висновок, що в основі існуючої реальності лежать два начала: *перше – духовне, або субстанція духу, активне, а друге – сила-матерія, або матеріальна субстанція, начало пасивне, джерело спокою і опору. Цей дуалізм природи Грот називає новою формою дуалізму – монодуалізмом, оскільки він ґрунтується на ідеї сили, що об'єднує поняття духу та матерії.*

Тенденцію до психологізації філософії здійснює **В.В. Зеньківський**, увесь дожовтневий період діяльності якого був пов'язаний з Київським університетом. *Проблемою дослідження Зеньківського була проблема природи та своєрідності людської психіки, а ширше – проблема душі.*

В. Зеньківський вважає, що психічне буття не може виникнути з інших форм буття. *Центром психічного життя, його органічною силою, джерелом психічної енергії, суб'єктом психічного розвитку, носієм єдності психіки виступає наше “Я” або індивідуальність. Якщо у своєму розвитку “Я” підпорядковане причинності, то за своїм основним змістом воно мусить бути зведене до зовнішнього (щодо нього) акту творення. Таким чином, спроби Зеньківського знайти наукове пояснення природи психіки призвели його до визнання її надприродної сутності.*

Розмаїття філософських течій доповнює “релігійна філософія”. Професор філософії Київської духовної академії **П.І. Ліницький** виходить з того, що у світі панує мудрість, *тобто внутрішній зв'язок, єдність у побудові речей, закономірність у поєднанні з доцільністю. Хоч*

би яким був зміст окремих філософських учень, можливі напрями теоретичних пошуків обмежені **Божеством**, природою та людиною. *Від пізнання природи, від питань про сутність буття філософія неодмінно переходить до питань про Божество та його ставлення до світу, а потім до питання про сутність пізнання. З'ясувавши останнє, вона звертається до вивчення людської природи.*

У вічній, всемогутній, “безумовній істоті” Бога ми знаходимо найдостовірніше обґрунтування ідеї безсмертя душі, яка має субстанційний характер, свідченням чого служить свідомість нашого “Я” як суб'єкта. Тіло – орган душі і має бути підпорядковане її цілям. *У природі панує доцільність, а найвищу міру доцільності своїх дій виявляє людська душа, якій як цілком самостійній істоті, притаманна свобода волі.*

Висновки. Філософська думка України XIX – початку XX ст. містить багатогранний спектр теорій, течій, ідей, поглядів, які ставлять духовний розвиток української нації нарівні з вищими досягненнями світової думки. Українські мислителі розглядають філософську спадщину та сучасні їм течії не з позиції боротьби, а з позиції конструктивної критики, формуючи своє бачення світу, а разом із тим і нове світоглядне розуміння навколишньої природи.

1. Бичко А.К., Бичко І. В. *Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження.* – Дрогобич, 1997.

2. Горський В.С. *Історія української філософії: Курс лекцій.* – К., 1996.

3. Дрогобич Ю. *VEBRA MAGISTRI: Пророцтва і роздуми.* – Дрогобич, 2001.

4. *Історія філософії України: Хрестоматія.* – К., 1993.

5. Нічик В.М. *Петро Могила в духовній історії України.* – К., 1997.

6. Огородник І.В., Русин М.Ю. *Українська філософія в іменах.* – К., 1997.

7. Сковорода Г. *Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.* – К., 1983.

8. Сковорода Г. *Сочинення.* – Мн., 1999.

9. *Україна: філософський спадок століть: В 2 т.* – К., 2000.

10. *Філософія Відродження на Україні.* – К., 1990.

11. Чижевський Д. *Нарис історії філософії на Україні.* – К., 1992.

12. Юркевич П. Д. *Философские произведения.* – М., 1990.